

جمهوری اسلامی ایران
وزارت امور اقتصادی و دارایی
معاونت امور اقتصادی

بررسی تأثیر انانت جویی و فساد ساختاری بر راه اندازی بورس نفت در کشور

گزارش شماره ۴ - فروردین ماه ۱۳۹۴

دقراپایش و بهبود محیط کسب و کار

بسمه تعالی

شناسنامه گزارش

عنوان انگلیسی:	-	عنوان گزارش
عنوان فارسی:	بررسی تأثیرات رانت جویی و فساد ساختاری بر راه اندازی بورس نفت در کشور	
پدیدآورنده/پدیدآورندگان اصلی:	حمید ابریشمی ^۱ / حسین میرشجاعیان حسینی ^۲ / محمد عباسی ^۳	پدیدآورنده/پدیدآورندگان
نام دفتر	دفتر پایش و بهبود محیط کسب و کار	
همکاران	-	
ناظر و ارزیاب علمی	سوده شیبانی فر - احسان برین	
تأییدکننده نهایی	حسین میرشجاعیان حسینی	
واژگان کلیدی	نفت، فساد، بازرسی، اصلاح فساد، رانت جویی، فساد ساختاری، بورس نفت	
نوع گزارش:	ترجمه کامل ☐ ترجمه و تلخیص ☐ پژوهش کتابخانه‌ای ☐ پژوهش میدانی ☐ ترکیبی ☒	نوع گزارش
تاریخ انتشار	فروردین ماه ۱۳۹۴	
کد گزارش		

ضمن آنکه مطالب مندرج در این گزارش، نظر رسمی معاونت امور اقتصادی تلقی نمی‌شود، کلیه حقوق

معنوی آن متعلق به معاونت امور اقتصادی وزارت امور اقتصادی و دارایی است.

متن گزارش از طریق وبگاه معاونت امور اقتصادی با آدرس www.econo.mefa.ir نیز قابل

دسترسی است.

فهرست:

- ۱.....چکیده
- ۲.....مقدمه
- ۳.....بازار بورس نفت خام ایران
- ۴.....مبانی نظری
- ۵.....انواع رانت و هزینه‌های اجتماعی آن
- ۷.....روش انجام پژوهش
- ۹.....بررسی فرایند فروش و تولید نفت خام ایران
- ۹.....فرایند اکتشاف نفت خام
- ۹.....فرایند استخراج نفت خام
- ۱۰.....فرایند فروش نفت خام
- ۱۲.....امکان سنجی وجود رانت در فرآیند نفتی کشور
- ۱۳.....نتایج آزمون
- ۱۴.....جمع بندی
- ۱۶.....منابع و مآخذ
- ۱۶.....منابع فارسی
- ۱۶.....منابع لاتین
- ۱۷.....منابع اینترنتی

بررسی تأثیر رانت‌جویی و فساد ساختاری بر راه‌اندازی بورس نفت در کشور^۱

حمید ابریشمی، استاد اقتصاد دانشگاه تهران، abrishami@ut.ac.ir
حسین میرشجاعیان حسینی، استادیار اقتصاد دانشگاه تهران، mirshojaeian@ut.ac.ir
محمد عباسی، کارشناس ارشد اقتصاد دانشگاه تهران، md.abbasi@alumni.ut.ac.ir

چکیده

نفت یکی از باارزش‌ترین کالاهای قرن حاضر است؛ به طوری که به عنوان کالایی استراتژیک شناخته شده و هر تهدیدی در این حوزه، سبب ایجاد واکنش‌های شدیدی از سوی کشورهای تولیدکننده و مصرف‌کننده می‌شود. لذا در سال‌های اخیر قیمت نفت به عنوان یک پارامتر اثرگذار در تحلیل‌ها و برنامه‌های جهانی مطرح بوده است. با این وجود، بورس‌های بزرگ نفتی جهان که بیشترین تأثیر را در تعیین قیمت‌های جهانی این ماده ارزشمند ایفا می‌کنند، عمدتاً در کشورهای مصرف‌کننده نفت واقع شده‌اند. در این راستا، با عنایت به مزیت‌های خاص ایران در حوزه نفت و گاز، مسأله راه‌اندازی بورس نفت در این کشور سال‌هاست مدنظر سیاست‌گذاران داخلی و خارجی قرار گرفته و پیش‌بینی می‌شود این طرح، در صورت اجرای صحیح و حساب‌شده، نقش به‌سزایی در افزایش اقتدار سیاسی و اقتصادی ایران در منطقه و جهان ایفا کند. با این وجود، علی‌رغم تصویب طرح بورس نفت، گاز و پتروشیمی ایران در تیرماه ۱۳۸۴ توسط شورای بورس و تأکید بر آن در قوانین برنامه سوم و چهارم توسعه، و نیز ابلاغ سیاست‌های کلان اقتصاد مقاومتی مبنی بر ایجاد تنوع در روش‌های فروش نفت و گاز، همچنان این طرح به طور جدی به مرحله اجرا قدم نگذاشته است. با توجه به اینکه یکی از رسالت‌های اصلی بازارهای بورس ایجاد شفافیت در فضای معاملات است، به نظر می‌رسد راه‌اندازی بورس نفت ایران برای اشخاصی که با انگیزه رانت‌جویی در این بازار فعالیت می‌کنند، مطلوب نباشد. برای این منظور در تحقیق حاضر، این فرضیه که پدیده رانت‌جویی بیشترین تأثیر را در عدم راه‌اندازی موفق بورس نفت در کشور داشته، آزمون شده است. لذا در گام اول، فرایندهای موجود صنعت نفت کشور و امکان رخداد پدیده رانت‌جویی در آن بررسی شده است. در ادامه اصلی‌ترین عواملی که در عدم راه‌اندازی بورس نفت خام پایدار در کشور دخالت داشته‌اند، مبتنی بر مصاحبه با خبرگان حوزه، استخراج و دسته‌بندی شده و نهایتاً مقایسه و وزن‌دهی میزان اثرگذاری این عوامل، با استفاده مدل تحلیل کیفی سلسله مراتبی (AHP) انجام گرفته است.

کلید واژه:

اقتصاد مقاومتی، بخش عمومی، بورس نفت، رانت‌جویی، مدل تحلیل کیفی سلسله‌مراتبی

^۱ - مقاله حاضر، برگرفته از رساله کارشناسی ارشد آقای محمد عباسی است:

«نقش پدیده رانت‌جویی در عدم راه‌اندازی بورس نفت در ایران، محمد عباسی، کاربردی، دانشکده اقتصاد، دانشگاه تهران، ۱۳۹۳/۰۶/۳۰»

نفت، به عنوان یکی از باارزش‌ترین کالاهای قرن حاضر، در خلال ۲۰ سال گذشته، بیشترین حجم معاملات بازار جهانی را به خود اختصاص داده است؛ (بغزبان، ۱۳۸۶، ترجمه حسین مقدم) به طوری که به دلیل اهمیت فراوان آن به عنوان کالایی استراتژیک شناخته می‌شود. این مایع سیاه را می‌توان موتور محرک صنعت در کشورهای مختلف جهان، علی‌الخصوص کشورهای صنعتی دانست. به همین سبب است که هر تهدیدی در حوزه نفت و گاز و فراورده‌های آن، سبب ایجاد واکنش‌های شدیدی از سوی کشورهای تولیدکننده و مصرف‌کننده می‌شود؛ به گونه‌ای که از دیرباز، نفت محلی برای مناقشات بین‌المللی بوده است و در بسیاری از جنگ‌های رخ داده در سده اخیر می‌توان ردپای این ماده ارزشمند را به وضوح مشاهده کرد. (هرورانی، ۱۳۹۱)

با این مقدمه، دور از ذهن نیست که قیمت نفت، به عنوان یک پارامتر مهم، در تحلیل‌ها و برنامه‌های جهانی دخیل باشد؛ به گونه‌ای که کشورهای تأثیرگذار در تعیین قیمت جهانی این ماده ارزشمند، از رانت سیاسی قابل ملاحظه‌ای بهره‌مند هستند. با این وجود، نکته حائز اهمیت این است که بورس‌های نفتی بزرگ دنیا مانند نیویورک و لندن، که در کشورهای مصرف‌کننده نفت واقع شده‌اند، نبض قیمت‌گذاری و کنترل نوسانات قیمتی این صنعت پراهمیت را به نفع خود در دست دارند. لذا این مسأله، ایران را که از بزرگترین دارندگان ذخایر نفت و گاز جهان است، در حوزه قیمت‌گذاری نفت و گاز، به نوعی تحت سلطه و مطیع ابزارهای طراحی شده در کشورهای مصرف‌کننده نفت قرار داده است.

از سوی دیگر، کشور ایران با داشتن بیش از ۱۵۴/۵۸ میلیارد بشکه ذخیره قابل استحصال هیدروکربور مایع و همچنین ۳۳/۶۲ تریلیون مترمکعب ذخیره قابل استحصال گاز طبیعی، یکی از عمده‌ترین کشورهای تامین‌کننده انرژی جهان است. به علاوه این صنعت، یکی از اصلی‌ترین مزیت‌های اقتصاد ایران به شمار رفته و به عنوان پیشران اقتصاد کشور در سیاست‌ها و برنامه‌ریزی‌های کلان در نظر گرفته می‌شود؛ به طوری که مقدار قابل توجهی از بودجه کل کشور از بخش نفت تامین می‌شود و نقش اساسی در پیشبرد دیپلماسی اقتصادی جمهوری اسلامی ایران و تضمین امنیت ملی کشور، از طریق توسعه همکاری‌ها و تعاملات منطقه‌ای و بین‌المللی، را بر عهده دارد. (www.nioc.ir)

در این راستا، با توجه به مزیت‌های ویژه ایران در حوزه نفتی و با عنایت به سیاست‌های کلان اقتصاد مقاومتی، که کشور را به اکتساب شاخصه درون‌زایی اقتصادی و نیز ایجاد تنوع در روش‌های فروش نفت و گاز ترغیب می‌کند، بارقه‌های تلاش برای بومی‌سازی امتیاز قیمت‌گذاری نفت خام از طریق راه‌اندازی بازار مستقل نفتی را به اذهان متبادر می‌سازد. راه‌اندازی صحیح و حساب‌شده چنین بازاری، که سال‌هاست مدنظر سیاست‌گذاران داخلی و خارجی قرار گرفته، این پتانسیل را دارد که نقش به‌سزایی در افزایش اقتدار سیاسی و اقتصادی ایران در منطقه و جهان داشته باشد و سهم کشور را در تصمیم‌سازی و مدیریت صنعت نفت جهان پررنگ‌تر کند.

علاوه بر موارد اخیرالذکر، ویژگی‌های ممتاز ژئواستراتژیک ایران، از جمله موقعیت استثنایی کشور به لحاظ تأمین امنیت انرژی جهان، قرار گرفتن در مرکز بیضی انرژی (که شامل ۷۰ درصد منابع نفت و ۴۰ درصد ذخایر گاز جهان است) و قرار گرفتن در محل تلاقی سه قاره آسیا، آفریقا و اروپا، اهمیت راه‌اندازی چنین بورسی را برای کشور دوچندان می‌کند. (www.nioc.ir)

از سوی دیگر راه‌اندازی بورس نفت ایران می‌تواند کشور را از منافع و فرصت‌های ویژه دیگری از جمله: شفافیت بیشتر قیمت در حوزه نفت، ثبات برنامه‌ریزی اقتصادی، افزایش میزان تقاضا و تعداد خریداران نفت ایران، گسترش سرمایه‌گذاری‌های خارجی در کشور، ارتقای درآمدهای نفتی کشور، تأثیر بر ورود بخش خصوصی به این حوزه در کشور، کاهش ریسک معاملات نفتی، ایجاد فرصت‌های شغلی جدید، و علی-الخصوص بی‌اثر کردن تحریم‌های نفتی و بانکی از طریق گسترده کردن تعداد خریداران نفتی و استفاده از ارزهای جایگزین دلار (هرورانی، ۱۳۹۱) بهره‌مند سازد.

بازار بورس نفت خام ایران

امروزه بورس توانسته جایگاه خود را به عنوان یک ابزار کارا در راستای نیل به بازار رقابت کامل اثبات کند و در این راه از سلاح شفافیت و کاهش هزینه‌های مبادلاتی بهره برده است. نفت نیز از جمله کالاهایی است که هم‌زمان از بازارهای نقدی و کاغذی پررونقی برخوردار است. بازار کاغذی نفت نیز همانند بسیاری از کالاهای دیگر مشتمل بر انواع قراردادهای سلف، آتی، اختیار معامله و معاوضه است که در بازارهای بورس و فرابورس مورد استفاده قرار می‌گیرند. از جمله معتبرترین بورس‌های نفتی حال حاضر جهان می‌توان به بورس بین‌المللی نفت خام لندن، بورس نفت نیویورک، بورس نفت سنگاپور، بازار نفت دوی و بورس کالاهای توکیو اشاره کرد. (آذری، ۱۳۸۶)

از آنجایی که در ماده ۹۵ قانون برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، مسأله تشکیل بورس نفت مطرح شده بود، لذا این موضوع برای اولین بار در سال ۱۳۷۹ در دستور کار وزارت نفت قرار گرفت. با این حال و علی‌رغم تأکید بر ضرورت این مسأله در قانون برنامه چهارم و الزام متنوع‌سازی روش‌های فروش نفت در سیاست‌های کلان اقتصاد مقاومتی، همچنان این طرح به طور جدی وارد مرحله اجرایی نشده است. (هرورانی، ۱۳۹۱)

در زمینه علل عدم راه‌اندازی بورس نفت، بحث‌های فراوانی صورت پذیرفته و مقالات زیادی به چاپ رسیده است. این عوامل را می‌توان به اختصار در دو دسته «برون‌زا» و «درون‌زا» طبقه‌بندی کرد. از جمله مهم‌ترین عوامل درون‌زا (درون سیستمی) دخیل در عدم راه‌اندازی بورس نفتی در کشور می‌توان به سهم بالای بخش دولتی در اقتصاد کشور و دولتی بودن مدیریت اقتصادی، فقدان مطالعات اقتصادی لازم، ضعف قوانین و مقررات داخلی علی‌الخصوص قوانین مالیاتی، فقدان زیرساخت‌های اقتصادی، فنی و فناوری مناسب نظیر پوشش‌های بیمه‌ای و گمرکی و ضعف ساختار تجارت الکترونیک، محدودیت مربوط به ضمانت انجام معاملات، ضعف و کمبود نیروی انسانی متخصص در زمینه بازارهای معاملات انرژی، نارسایی موجود در قوانین ارزی و صادراتی کشور و نیز نبود عزم جدی از سوی مسئولین کشوری در اجرای طرح اشاره کرد. (ستاد مبارزه با قاچاق کالا و ارز، ۱۳۹۱)

به‌علاوه، در برخی از مطالعات انجام گرفته، مسائل بیرونی (برون‌زا) را نیز در عدم راه‌اندازی موفق بورس نفت در کشور دخیل دانسته‌اند. از جمله این موارد می‌توان به چالش‌های مرتبط با محدودیت تولید و عرضه نفت خام در ارتباط با مصوبات اپک، مشکلات مربوط به دسترسی به سیستم شبکه بین‌المللی ارتباطات بین بانکی^۱ در نظام تجاری و بانکی، تأثیر مناقشات منطقه و مسائل سیاسی موجود در خاورمیانه، اثرات تصمیمات و سیاست‌های خارجی ایران بر عملکرد بورس، احتمال عدم استقبال کشورهای عضو اپک به دلیل ایجاد

^۱- Society Worldwide Interbank Financial Telecommunication (Swift)

فضای نگرانی از تضعیف اپک و نیز وجود محدودیت‌های شرعی و موانع فقهی معاملات آتی بورس اشاره کرد. (ستاد مبارزه با قاچاق کالا و ارز، ۱۳۹۱)

با عنایت به تصویب قوانین الزام‌آور راه‌اندازی چنین بورسی در کشور، که انجام مطالعات توجیحی و تحلیلی و نیز برطرف کردن موانع فنی طرح را برای دستگاه‌های ذیربط امکان‌پذیر و بعضاً الزام‌آور می‌کند، و از سوی دیگر، گسترش و توسعه زیرساخت‌های فناوری اطلاعات در سال‌های اخیر در کشور، این فرضیه مطرح می‌شود که وجود رانت فراوان در فضای سنتی بازار نفت کشور برای گروهی از ذی‌نفعان این حوزه، علت اصلی عدم آغاز به کار مطلوب بورس نفت ایران باشد. لازم به ذکر است که راه‌اندازی بورس نفت به دلیل ایجاد شفافیت در فضای معاملات نفتی کشور، می‌تواند سبب کاهش برخی از رانت‌های موجود در این بازار شود. لذا قابل تصور است که منتفعین از بازار سنتی و غیرشفاف موجود، از وقوع چنین رخدادی احساس خطر کرده و منابع خود را معطوف به جلوگیری از راه‌اندازی آن کنند.

مبانی نظری

رانت به لحاظ لغوی، اجاره، اجاره‌بها و کرایه تعریف می‌شود. رانت ابتدا در پارادیم کلاسیکی تعریف شد. در این فضا به دولت به عنوان نهادی خیرخواه و بدون دخالت مخرب در اقتصاد نگاه می‌شود. دبوید ریکاردو از اولین اقتصاددانانی بود که اقدام به گسترش واژه «رانت» کرد. در این راستا ریکاردو رانت یا بهره مالکانه را مازادی بیش از مقدار مورد نیاز یک واحد تولید برای صاحب منبع (یا همان زمین) می‌داند (رنانی، ۱۳۸۳) که نتیجه آن افزایش حاشیه سود مالکان زمین‌های مرغوب‌تر خواهد بود.

در ابتدا رانت تنها به پرداخت ناشی از استفاده از زمین اطلاق می‌شد. اما به مرور کاربرد این مفهوم افزایش پیدا کرد و هرگونه امکان کسب درآمد که ناشی از امتیازات انحصاری، مجوزها و سهمیه‌ها باشد را در بر گرفت. (ابریشمی، ۱۳۸۳) علی‌الخصوص پس از زمان کینز، که نقش دولت در دستکاری اقتصاد نمایان شد، مسأله رانت و رانت‌جویی نیز از اهمیت دوچندان برخوردار شد. زیرا برای دولت این امکان مهیا بود تا با قانون‌گذاری و وضع قواعد، محدودیت‌هایی در بخش‌هایی از اقتصاد ایجاد کرده و از این طریق زمینه را برای بروز انواع رانت فراهم کند.

به مرور نگاه به دولت نیز تغییر کرد، به‌گونه‌ای که از حالت یک واحد مستقل فراتر رفت و به عنوان مجموعه‌ای از اشخاص که هرکدام به دنبال حداکثرسازی منافع خود بودند، در نظر گرفته شد. (مکچنسی، ۱۹۸۷) در این دیدگاه، دولت تنها یک نهاد تخصیص‌دهنده رانت و انحصارات نبود، بلکه خود شخصیت‌های دولتی نیز از یک رانت قابل توجه در حوزه قانون‌گذاری، قاعده‌گذاری و یا اجرای سیاست‌ها برخوردار بودند که باید مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گرفت.

با توجه به تعاریف ارائه شده در بالا، می‌توان متصور بود که انگیزه‌هایی برای حفظ و ایجاد رانت‌ها در جامعه از طرف گروه‌های مختلف وجود داشته باشد. این اقدامات می‌تواند دامنه‌ای از فعالیت‌های غیرقانونی مانند رشوه‌دهی و یا اعمال زور را از یک طرف و فعالیت‌های قانونی همچون لابی‌گری و تبلیغات را از طرف دیگر دربرگیرد. به مجموعه این فعالیت‌ها که در آن گروه مشخصی به منظور ایجاد، حفظ و یا تغییر امتیاز انواع انحصارات و یا حقوق قانونی، در راستای قانع کردن دستگاه‌های حاکمیتی انجام می‌دهد، رانت‌جویی اطلاق می‌شود. (باتلر، ۲۰۱۲، ۷۶)

انواع رانت و هزینه‌های اجتماعی آن

رانت‌ها عمدتاً در اثر ایجاد یک محدودیت در بازار و به طور طبیعی (به عنوان مثال رانت ریکاردویی) یا ساختگی ایجاد می‌شوند. رانت‌های مصنوعی که بخش عمده‌ای از رانت‌ها را به خود اختصاص می‌دهند، عمدتاً با دستکاری‌های نادرست دولت در محیط اقتصادی نمایان و به ایجاد محدودیت‌هایی برای دستیابی آزاد اشخاص به فعالیت‌های اقتصادی منجر می‌شوند. (تولیسون، ۱۹۸۷، ۲۶) به همین سبب است که در کشورهایی که ابعاد دولت در آن‌ها به دلایل متفاوتی (علی‌الخصوص به سبب وجود منابع طبیعی گسترده در اختیار دولت) بزرگ می‌شود، احتمال مشاهده پدیده رانت‌جویی به مراتب بالا می‌رود. ایران نیز از جمله کشورهایی است که به سبب وجود نهادهای ناکارا و موقعیت اجتماعی، اقتصادی و سیاسی ویژه، با آسیب‌های این بلیه اجتماعی دست‌به‌گریبان است.

در مجموع رانت موجود در جامعه به چندین بخش از جمله رانت انحصاری، رانت منابع طبیعی، رانت نظارتی و مدیریتی، رانت اطلاعات، رانت فراگیری و رانت حاصل از انتقالات سیاسی تقسیم می‌شود. برخی از این موارد مانند رانت انحصاری و رانت انتقالات سیاسی کاملاً دولتی است؛ هرچند که در سایر موارد نیز دولت می‌تواند در شکل‌گیری و تقویت رانت، نقشی اساسی ایفا کند. رانت انحصاری، عمومی‌ترین شکل رانت است که در اثر اعطای انواع امتیازات و شکل‌گیری بازار انحصاری ایجاد می‌شود. با این وجود، گاهی اوقات در اثر انتقال یک امتیاز از گروهی به گروه دیگر یا محدود کردن گروهی به نفع گروه دیگر نیز رانت شکل می‌گیرد که آن را رانت انتقالات سیاسی می‌نامند. (خان، ۱۹۸۶، ترجمه: خضری)

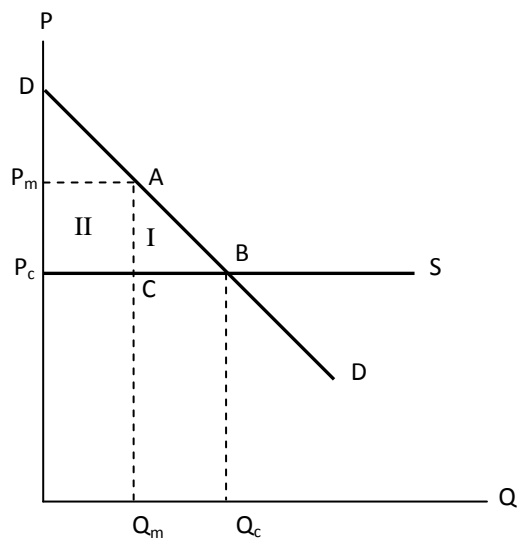
از جمله مشخص‌ترین روش‌های ایجاد رانت‌های فوق‌الذکر، وضع قوانینی به منظور صدور مجوز ورود بنگاه‌ها به صنعت و محدود کردن تولیدات نهایی صنعت است. در این فضا، بخشی از هزینه‌ها به سبب زیان رفاهی ناشی از اعمال محدودیت، از بین رفته و نصیب هیچ گروهی نمی‌شود. (هزینه هاربرگر^۱) (تولیسون، ۱۹۸۷) از سوی دیگر رانت‌جویان به منظور تصاحب رانت حاصل از اعمال محدودیت‌های ساختگی، نیاز به صرف مبالغی دارند. تولاک (۱۹۸۰) اثبات می‌کند که مجموع هزینه‌های صرف شده توسط متقاضیان رانت، دقیقاً برابر با افزایش رفاه تصاحب‌کنندگان نهایی این رانت خواهد بود. این هزینه‌ها که همانند زیان هاربرگر در فرآیند اختصاص رانت از بین رفته و از دسترس خارج می‌شود به هزینه رانت‌جویی یا هزینه تولاک موسوم است.

شکل ۱ تغییرات در نقطه تعادل بازار را در اثر وقوع یک انحصار نشان می‌دهد. در این شکل که هزینه‌های هاربرگر و تولاک به ترتیب معادل سطوح I و II است، هزینه اجتماعی رانت‌جویی را می‌توان معادل $P_M ABP_C$ (مجموع هزینه تولاک و هزینه رفاه از دست رفته ناشی از انحصار یا هزینه هاربرگر) در نظر گرفت. (تولیسون، ۱۹۸۷)

از آنجایی که غالباً فرایند تخصیص رانت برای یک گروه مشخص، با از بین رفتن رانت گروهی دیگر همراه خواهد بود، گروه در معرض خطر، اقدام به صرف مبالغی به منظور اجتناب از کاهش میزان رانت خود خواهد کرد. به این هزینه‌ها که بخشی از آن به مقامات دولتی منتقل می‌شود و بخش دیگری از آن به هدر می‌رود و می‌تواند شامل لابی‌کردن، مذاکره کردن، رشوه دادن و ... باشد، هزینه محافظت از رانت گفته می‌شود. (همان)

¹ Harberger Cost

مقامات دولتی نیز در آن سوی بازی رانت، غالباً از دو ابزار به منظور رانت‌جویی استفاده می‌کنند. یکی از این ابزارها از طریق ایجاد رانت و اعمال محدودیت‌های جدید^۱ به نفع عده‌ای خاص ایجاد می‌شود. این نوع تخصیص رانت شباهت زیادی به مدل‌های سنتی تشکیل کارتل دارد؛ با این تفاوت که در اینجا حکومت است که محدودیت‌های ضد رقابتی را به جامعه تحمیل می‌کند. در صورتی که وجود رانت‌های سیاسی را به عنوان هزینه سامان‌دهی و دستیابی به رانت‌های مورد علاقه متقاضیان آن در نظر بگیریم، ایجادکنندگان رانت سیاسی نیز در قبال انجام آن متقاضی دریافت مبالغی خواهند بود. (مکچنسی، ۱۹۸۷)

شکل ۱: بررسی تغییرات رفاه در هنگام وضع مقررات انحصاری (تولیسون، ۱۹۸۷، ۲۷)

از سوی دیگر تهدید به ابطال رانت‌هایی که قبلاً وجود داشته‌اند^۲، نیز می‌تواند اهرم مناسبی برای مقامات دولتی به منظور ایجاد محدودیت برای بخش خصوصی و لذا کسب درآمد از متقاضیان رانت مذکور باشد. (همان) اصلی‌ترین ابزاری که یک سیاستمدار در این خصوص در دست دارد، لغو قوانین و مقرراتی است که قبلاً در راستای منافع بخش خصوصی وضع شده است؛ زیرا در صورت فسخ این قوانین، دارندگان رانت متضرر شده و لذا حاضرند مبلغی را به طور مکرر به منظور حفاظت از رانت خود پرداخت کنند.

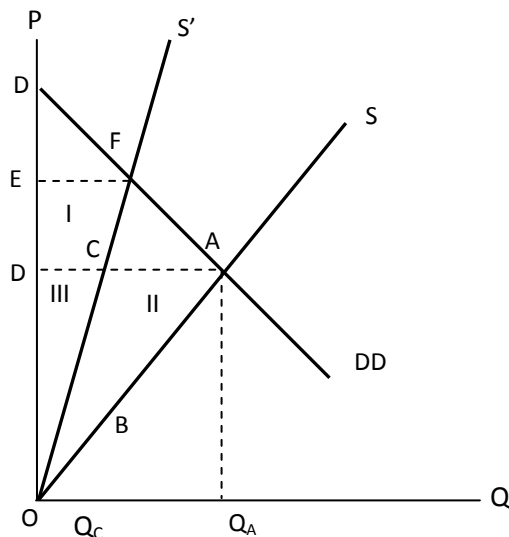
برای درک بهتر این مسئله به شکل ۲ دقت کنید. در صورت اعمال سیاست‌های محدودکننده صنعت (انتقال منحنی عرضه از S به S')، بنگاه‌های تولیدی از بهره‌ای معادل اختلاف دو سطح I و II در شکل ۲ برخوردار می‌شوند. لذا این مساحت را می‌توان به عنوان حداکثر هزینه‌ای در نظر گرفت که این بنگاه‌ها حاضرند به منظور اعمال این قانون به سیاستمداران پرداخت کنند. از سوی دیگر بنگاه‌های تولیدکننده از ابتدا از مزاد معادل مثلث OAD برخوردار بوده‌اند و قانون‌گذار با تهدید لغو رانت موجود می‌تواند تولیدکنندگان را با زیان رفاهی معادل این سطح مواجه کند. در نتیجه تولیدکنندگان مایلند برای حفاظت از

^۱ Rent-creation

^۲ Rent-extraction

این رانت، حداکثر به همین میزان به قانون‌گذار بپردازند. اگر تصور شود که سطح مثلث OAD بزرگتر از اختلاف سطوح I و II است، در حالت دوم دریافتی قانون‌گذار بدون اینکه کاری کرده باشد، بیشتر از حالت قبل خواهد بود.

در نهایت لازم به ذکر است که دخالت دولت و ایجاد رانت لزوماً پدیده‌ای نامناسب و ضدرفاهی نیست. گاهی اوقات به دلایلی از جمله جلوگیری از ایجاد انحصارات طبیعی، به منظور حفاظت از مالکیت معنوی اشخاص یا جلوگیری از اتلاف منابع طبیعی، نیاز است دولت تعمداً در اقتصاد دخالت و رانت‌هایی ایجاد کند. ولی با این وجود، پدیده‌ی رانت‌جویی عمدتاً به سبب آثار و نتایج منفی آن از جمله گسترش نگرش منفی نسبت به سازوکار بازار و ایجاد زیان خالص رفاهی، گسترش فساد در بخش دولتی، رونق فعالیت‌های غیرمولد در اقتصاد، تخصیص نامطلوب استعدادها و توزیع ناعادلانه درآمد، پدیده‌ای شوم و نامطلوب برای اقتصاد کشور تلقی می‌شود.

شکل ۲: تعیین میزان رانت‌های قانون‌گذاری و تهدیدی

روش انجام پژوهش

به منظور دستیابی به پاسخ پرسش اساسی این تحقیق، نیاز به بهره‌گیری از قالب‌های کیفی بوده و استراتژی انتخاب شده، مطالعه موردی است. با عنایت به جهت‌گیری کاربردی مقاله حاضر، ابتدا نیاز است تا با رویکردی اکتشافی، فرایندهای اکتشاف، تولید و استخراج نفت خام در کشور به دقت مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته و متولیان و روش اجرای هر مرحله مشخص شود. (فرهنگی، ۱۳۸۷) از آنجاییکه اطلاعات فرآیند نامبرده با دقت لازم، در منابع مکتوب در دسترس کشور و جهان موجود نبود، این فرایند مبتنی بر مدل مدیریت فرایند کسب و کار^۱ از طریق مصاحبه با خبرگان حوزه و فعالین واحدهای مختلف در وزارت نفت

^۱ Business Process Management (BPM)

جمهوری اسلامی ایران استخراج شد. هدف از این مطالعه، مشاهده تفصیلی ابعاد مورد مطالعه و تفسیر مشاهده از دیدگاه کل‌گرا است. (سرمد، ۱۳۸۵، ۸۹)

در مدلسازی وضعیت صنعت نفت کشور، سعی شده است شرایط کنونی کشور، بدون وجود عوامل بیرونی مانند تحریم‌ها بررسی شود. هرچند تلاش شده است در کنار این وضعیت، اثرات شرایط بیرونی و عوامل محیطی تحمیل شده نیز در نظر گرفته و یادآوری شود.

در مرحله بعد، این امکان فراهم می‌شود تا با بهره‌گیری از مدل اقتصاد بخش عمومی^۱، امکان‌سنجی وجود رانت در فرایند استخراج شده، انجام شود. لازم به یادآوری است که این امکان‌سنجی لزوماً به معنای وجود فساد در این دستگاه‌ها نبوده و قصد وارد کردن اتهامی به پرسنل محترم این واحدها در این مطالعه وجود ندارد. بلکه بدین معنی است که به دلیل وجود ضعف ساختاری در فرآیندهای موجود، در صورتی که فردی منفعت‌طلب و مادی‌گرا، پست‌های مورد نظر را تصاحب کند، این توانایی را دارد که از رانت بالقوه موجود در این دستگاه‌ها استفاده و آن را بالفعل کند. هرچند که این حسن‌ظن وجود دارد که عمده کارکنان و مدیران بخش‌های دولتی اشخاصی معتقد و صادق هستند و با این قبیل استثنائات مقابله می‌کنند. از سوی دیگر مطابق کلام مقدس خداوند در قرآن کریم، عموم انسان‌ها توانایی حفظ گوهر درونی خویش در هنگام مواجهه با فریب‌های زندگی مادی را ندارند. (به عنوان نمونه سوره یوسف، آیه ۱۰۳) لذا به نظر می‌رسد که این وظیفه حاکمیت باشد که زمینه‌های تطمیع افراد تحت سلطه خود را از طریق ایجاد سازوکارهای مناسب و خودکنترلی و تنظیم نهادهای کارآمد در سطح کشور از بین ببرد. اهتمام به این مهم، از یک طرف برای افراد جامعه امنیت اجتماعی بیشتری را به همراه خواهد داشت و امکان وارد آوردن اتهامات ناروا به نیروهای صدوق این کشور را از بین می‌برد؛ و از سوی دیگر حاکمیت از بروز زمینه‌های مخرب فساد اقتصادی و سیاسی در کشور جلوگیری می‌کند.

در ادامه اصلی‌ترین عوامل موثر بر عدم راه‌اندازی بورس نفت خام پایدار در کشور را از طریق مصاحبه با خبرگان این حوزه، گردآوری و دسته‌بندی می‌کنیم. با توجه به اینکه مصاحبه‌شوندگان به راحتی در دسترس نیستند، آنها را از طریق یک شبکه ارجاعی^۲ شناسایی کرده و لذا نمونه با استفاده از روش‌های نمونه‌گیری گلوله برفی^۳ انتخاب می‌شود. (پاتن، ۱۹۹۰)

در نهایت با استفاده مدل تحلیل کیفی سلسله‌مراتبی^۴، میزان اثرگذاری این عوامل با یکدیگر مقایسه و وزن‌دهی می‌شوند تا اصلی‌ترین عامل موثر بر عدم راه‌اندازی کارای بورس نفت در کشور، مشخص شود. این روش یکی از معروف‌ترین فنون تصمیم‌گیری چندشاخصی محسوب می‌شود و در این مقاله، از مدل مذکور به منظور رتبه‌بندی و وزن‌دهی شاخص‌ها استفاده شده است. اصولاً اساس روش تحلیل سلسله‌مراتبی بر مبنای مقایسات زوجی استوار است. لذا به منظور ایجاد جدول مقایسه شاخص‌ها، باید عوامل و عناصر موجود در هر سطح به ترتیب نسبت به سایر عوامل به صورت دویه دو توسط تصمیم‌گیرنده مقایسه شوند. این روش علی‌رغم ماهیت آن (مبتنی بودن بر نظرات خبرگان و امکان وجود ریسک‌هایی از جمله خطر ورود اشتباه اطلاعات، فقدان اطلاعات، بی‌دقتی و عدم تمرکز و خطا در مدل‌سازی)، از متداول‌ترین روش‌های کیفی تصمیم‌گیری به حساب می‌آید. (سند راهبردی ملی توسعه صنعت برق، ۱۳۸۸)

¹ Public Choice

² Referral Network

³ Snow ball Sampling

⁴ AHP (Analytical Hierarchy Process)

به این منظور، پرسشنامه‌ای با هدف مقایسه دو به دوی شاخص‌های خوشه‌بندی شده، توسط خبرگان این حوزه تهیه و تکمیل و پس از هم‌ریشه شدن پاسخ‌ها، وزن هر شاخص و اهمیت آن تعیین شده است. در انتخاب خبرگان، تلاش بر آن بود که از دست اندکاران و فعالان مرتبط با موضوع راه‌اندازی بورس نفت که انگیزه‌های مختلفی هم ممکن است داشته باشند استفاده شود، از جمله: مسئولین و کارشناسان وزارت نفت جمهوری اسلامی ایران، شرکت ملی نفت ایران، کمیسیون انرژی مجمع تشخیص مصلحت نظام، ستاد مبارزه با قاچاق کالا و سوخت، مؤسسه مطالعات بین‌المللی انرژی، بورس انرژی کشور و شرکت نیکو. بدین ترتیب حتی‌المقدور به صحت نتیجه حاصل خللی وارد نمی‌شود.

بررسی فرایند فروش و تولید نفت خام ایران

با توجه به اینکه مستندات ثبت شده و در دسترس در خصوص فرآیند زنجیره تولید نفت خام کشور موجود نیست، به منظور استخراج این فرآیند، جلسات متعددی با فعالان حوزه نفت کشور برگزار شد که گزارش مختصری از آن در سه حوزه اکتشاف، استخراج و فروش در ادامه قابل مشاهده است. مسئله قابل ذکر، تغییرات مکرر در ساختار فرآیند مذکور در سال‌های اخیر است. در ادامه فرآیندی که در سال‌های اخیر رایج‌تر بوده است، اجمالاً تبیین می‌شود.

فرایند اکتشاف نفت خام

برای انجام عملیات اکتشاف شرکت ملی نفت (واحد مدیریت اکتشاف) به عنوان کارفرما، پروژه را به یک شرکت پیمان کار اکتشاف برون‌سپاری و واحد مذکور بر کار شرکت نظارت می‌کند. شرکت کارفرمای اکتشاف پس از انجام عملیات زمین‌شناسی سطح‌الارضی و لرزه‌نگاری و در نتیجه نیل به درک عمیق‌تر از وضعیت لایه‌های درونی زمین، اقدام به انجام حفاری اکتشافی می‌کند. در صورتیکه این حفاری به هیدرو کربن (نفت یا گاز) برسد، پرونده به همراه گزارشی از تخمین ذخیره اولیه مخزن و ذخایر قابل استحصال به شرکت ملی نفت ارسال می‌شود. در غیر این صورت چاه خشک محسوب شده و پرونده در مدیریت اکتشاف شرکت ملی نفت ثبت و بایگانی می‌شود.

فرایند استخراج نفت خام

در صورت مثبت بودن نتیجه عملیات اکتشاف، پرونده به هیئت مدیره شرکت نفت منتقل می‌شود. این هیئت یکی از اصلی‌ترین ارکان تصمیم‌گیری شرکت ملی است که عموماً از مدیر عامل شرکت ملی، وزیر نفت، جمعی از مدیران شرکت‌های بهره‌بردار و برخی دیگر از مدیران حوزه نفتی تشکیل می‌شود. در هیئت مدیره، پروژه‌های سرمایه‌گذاری و توسعه میادین، اولویت‌بندی شده و در نوبت توسعه قرار می‌گیرند. لازم به ذکر است که در فرآیند تصمیم‌گیری، از نظرات سایر مدیریت‌های شرکت ملی از جمله مدیریت برنامه‌ریزی تلفیقی، مدیریت امور بین‌الملل و مدیریت هماهنگی و نظارت بر تولید نیز استفاده می‌شود.

در صورتی که میدان در اولویت اکتشاف قرار گیرد، پیمان‌کار توسعه میدان از طریق برگزاری مناقصه انتخاب می‌شود؛ بدین ترتیب که پس از مشخص شدن شرکت‌های متقاضی از طریق اعلام فراخوان،

¹ البته در عمل به دلیل اینکه شرکت‌های متقاضی به منظور توسعه میدان اندک می‌باشند، فرایند مناقصه عمدتاً به شکل محدود برگزار می‌گردد.

مشخصات اولیه مخزن برای این شرکت‌ها ارسال می‌شود. سپس طرح امکان‌سنجی اولیه^۱ شرکت‌های متقاضی توسعه میدان به شرکت ملی ارسال می‌شود. براساس طرح‌های ارائه شده، هیئت مدیره شرکت ملی نفت، شرکت پیمان‌کار پروژه را انتخاب می‌کند. شرکت کارفرمای بهره‌بردار نیز عمدتاً با توجه به محل قرار گرفتن میدان تعیین می‌شود. علاوه بر این، اطلاعات اولیه قرارداد و شرکت پیمان‌کار انتخاب شده به منظور تصویب نهایی به مدیریت مربوطه و همچنین معاونت برنامه‌ریزی تلفیقی ارسال می‌شود. در برخی موارد معاونت برنامه‌ریزی تلفیقی، از شورای عالی اقتصاد مجوز انجام فعالیت در میدان را دریافت و به شرکت پیمان‌کار و شرکت بهره‌بردار مربوطه ابلاغ می‌کند.

پس از اخذ مجوزهای مورد نیاز، مدیریت حقوقی شرکت ملی نفت با همکاری مدیریت سرمایه‌گذاری، مدیریت مالی، و مدیریت امور بین‌الملل (زمانی که شرکت طرف قرارداد خارجی باشد) اقدام به عقد قرارداد با شرکت پیمان‌کار می‌کند. در این مرحله نوبت به نوشتن طرح توسعه میدان^۲ توسط شرکت پیمان‌کار توسعه است. به این منظور هر شرکت چندین سناریوی تولید تهیه می‌کند که در هر کدام به سؤالاتی از قبیل چگونگی توسعه میدان، تعداد چاه‌هایی که باید حفر شود، میزان تولید بهینه میدان و هزینه سرمایه‌گذاری پاسخ می‌دهد. در نهایت از بین سناریوهای مطرح شده پیشنهادی که با کمترین هزینه، تولید صیانتی‌تری را برای کشور فراهم می‌کند، به عنوان سناریو برگزیده انتخاب و بر اساس آن، عملیات استخراج نفت از میدان آغاز می‌شود. وظیفه نظارت بر حسن انجام پروژه نیز اغلب برعهده شرکت مهندسی و توسعه نفت است.

فرایند فروش نفت خام^۳

خط و مشی‌های کلان وزارتخانه در خصوص فروش نفت توسط معاونت امور بین‌الملل شرکت ملی نفت ایران با هماهنگی معاونت برنامه‌ریزی و نظارت بر منابع هیدروکربوری تعیین می‌شود. به علاوه، برنامه‌ریزی تولید میادین و صادرات سال آتی نیز توسط مدیریت تولید شرکت ملی نفت (واحد برنامه‌ریزی تلفیقی) انجام می‌شود. لازم به ذکر است که در شرایط فعلی که کشور با تحریم‌های نفتی روبه‌رو است و در نتیجه میزان صادرات تحقق یافته بسیار کمتر از حجم برنامه‌ریزی شده و توان صادراتی داخلی است، استراتژی وزارت نفت بر این است که تا حد ممکن نفت خود را صادر و باقیمانده را به پالایشگاه‌ها و پتروشیمی‌های داخلی به عنوان خوراک ارسال کند.

اولین گام در صادرات نفت خام، ثبت نام متقاضیان جدید خرید از ایران، در مدیریت امور بین‌الملل شرکت ملی نفت ایران است. بدین‌منظور شرکت‌های متقاضی، باید مدارک مورد نیاز را، از جمله صورت‌های مالی (به منظور برآورد توان مالی شرکت برای پرداخت هزینه نفت و نیز اطمینان از اینکه نفت را مستقیماً به پالایشگاه‌ها و کشورهای مشخصی حمل می‌کنند) به واحد فوق‌الذکر ارائه دهند. سپس این مدارک توسط امور بین‌الملل شرکت ملی نفت بررسی می‌شوند و گزارش جمع‌بندی درخصوص این مدارک تهیه و تحویل هیئت مدیره شرکت ملی می‌شود.

در صورت مثبت بودن نظر هیئت مدیره، بخش دوم مذاکرات به منظور عقد قرارداد توسط واحد بازاریابی مدیریت امور بین‌الملل آغاز می‌شود. پس از انجام توافقات اولیه، ثبت نام نهایی توسط مشتری انجام می‌شود

^۱ Pre-Feasibility Study

^۲ Master Development Plan (MDP)

^۳ در حال حاضر عمده خرید نفت خام ایران از کشورهای ژاپن، هند، چین، کره جنوبی، ترکیه و تایوان صورت می‌پذیرد.

و خریدار نسبت به ارائه درخواست خرید خود^۱ به صورت قرارداد تک محموله^۲ یا قراردادهای بلند مدت اقدام می‌کند. در این درخواست مواردی از جمله میزان نفت تقاضا شده، مشخصات آن، مقصد بار، روش پرداخت، نحوه حمل و روش تحویل محموله مشخص می‌شود.

لازم به ذکر است که در شرایط موجود، درموردی نیز نفت در اختیار دلان نفتی به عنوان واسطه فروش، گذاشته می‌شود، با این شرط که نفت خریداری شده را به مشتریان فعلی معاونت بین‌الملل نفروشد. البته در زمانی که امکان فروش گسترده نفت برای کشور وجود داشت، نفت تنها به صاحبان پالایشگاه‌ها یا خریداران شاخص (مانند شرکت‌های بزرگ نفتی) فروخته می‌شد.

امور بین‌الملل شرکت ملی نفت مکلف است تا یک نسخه از درخواست خرید را به معاونت امور بین‌الملل و بازرگانی وزارت نفت ارسال نماید. لازم به ذکر است که در حال حاضر این مسئله چندان مورد توجه قرار نمی‌گیرد و شرکت ملی نفت بدون هماهنگی وزارت اقدام به صادرات نفت می‌کند. قیمت‌گذاری نفت خام نیز توسط اداره عملیات امور بین‌الملل شرکت ملی نفت انجام می‌شود. برای متقاضیان آسیایی میانگین نفت خام عمان و دبی به عنوان پایه قیمت نفت صادراتی ایران در نظر گرفته می‌شود. این رقم پایه تا حدی قابلیت بالاتر یا پایین‌تر رفتن دارد و رقم نهایی در مذاکره با خریدار تعیین می‌شود. برای سایر کشورها نیز میانگینی از چند نفت شاخص جهان (اصطلاحاً b-wave گفته می‌شود^۳) قیمت پایه را تشکیل می‌دهد.

پس از مشخص شدن قیمت پایه نفت خام ایران توسط شرکت ملی، واحد بازاریابی مدیریت امور بین‌الملل شرکت مذکور، وارد مذاکرات بخش اول قرارداد (بررسی مواد اصلی قرارداد) با طرف خریدار می‌شود و در صورت دستیابی به توافق مثبت دوطرفه، قرارداد فروش بین این واحد و شرکت متقاضی منعقد می‌شود. بندهای اصلی قرارداد فروش نفت خام ایران شامل مدت قرارداد، کیفیت و مشخصات نفت خام، قیمت و میزان نفت فروخته شده، نحوه پرداخت (اعتبارات اسنادی)، زمان و شرایط تحویل (تاریخ ورود کشتی)، بازرسی و نوع تحویل (تحویل بر روی عرشه یا تحویل از مخازن) است. در نهایت قرارداد منعقد شده باید توسط معاونت امور حقوقی ثبت قانونی شود. نظارت بر روند اجرایی شدن قرارداد نیز بر عهده اداره عملیات معاونت امور بین‌الملل شرکت ملی خواهد بود.

پرداخت‌های مالی نیز از طریق واحد امور مالی مدیریت امور بین‌الملل شرکت ملی و عمدتاً به یکی از طرق حواله تلگرافی^۴، اعتبار اسنادی^۵ یا پیش‌پرداخت انجام می‌شود. در شرایط عادی، حواله بانکی معمول-ترین روش تسویه معاملات است ولی در حال حاضر به دلیل تحریم‌های بانکی ایران، کمتر از این روش استفاده و معاملات عمدتاً به صورت پیش‌پرداخت انجام می‌شود.

از سوی دیگر فروش به پالایشگاه‌ها بر اساس برنامه‌ریزی‌های مدیریت تولید شرکت ملی نفت (بخش برنامه ریزی تلفیقی) انجام می‌شود. در شرایط کنونی، به دلیل تحریم‌های اقتصادی، صادرات نفت خام ایران تا حد زیادی کاهش داشته است و نفت صادر نشده باقی مانده برای فروش در داخل به قیمت ۹۵٪ قیمت روی عرشه^۶ در خلیج فارس به پالایشگاه‌ها تخصیص داده می‌شود.

1 Letter of Intent (LoI)

2 Spot

3 Brent Weighted Average

4 Telegraphic Transfer (TT)

5 Letter of Credit (LC)

6 Free on Board (FOB)

امکان سنجی وجود رانت در فرآیند نفتی کشور

در این بخش، با بررسی فرآیند عملیاتی زنجیره تولید نفت خام و مبتنی بر تئوری‌های اقتصاد بخش عمومی به امکان‌سنجی وجود رانت در واحدهای مجری این فرآیند می‌پردازیم. همانگونه که پیشتر نیز عنوان شد، این امکان‌سنجی لزوماً به معنای وجود فساد در واحدهای نامبرده نیست، بلکه این تحقیق احتمال استفاده افراد منفعت‌طلب و مادی‌گرا از رانت بالقوه موجود (به دلیل وجود ضعف ساختاری در فرآیند فوق‌الذکر) را بررسی می‌کند. همانگونه که مشخص شد، شرکت ملی نفت به طور کلی از یک انحصار در عرصه فروش نفت برخوردار است. ذکر این مسئله حیاتی است که در شرایط موجود که کشور با تحریم‌های ظالمانه دست به گریبان است و کشورهای بیگانه در صدد ایجاد خلل در هرگونه ارتباط اقتصادی ایران با سایر کشورها هستند، نیاز است در راستای حفظ مشتریان کنونی، از ایجاد شفافیت‌های بی‌مورد و بیش از حد پرهیز شود. با این وجود، گسترش فناوری اطلاعات و شبکه‌های امن ارتباطی در سطح جهان، این امکان را فراهم کرده است که بدون از دست دادن اصول محرمانگی اطلاعات، از ایجاد رانت‌هایی که به کاهش بهره‌وری می‌انجامد، جلوگیری شود.

با بررسی ساختار فرایندهای عنوان شده به نظر می‌رسد که مدیریت امور بین‌الملل شرکت ملی (بالاخص واحد بازاریابی) یکی از اصلی‌ترین نقش‌ها را در فرآیند فروش نفت خام بر عهده داشته و حتی وزارت نفت نیز از جزئیات قراردادهای منعقد در آن بی‌اطلاع باشد. در اختیار داشتن جمیع ابزارهای قیمت‌گذاری، بازاریابی و عقد قرارداد با شرکت‌های خارجی خریدار (که عمدتاً شرکت‌های بزرگ و پرنفوذی هستند) می‌تواند رانت بزرگی را برای این مدیریت ایجاد کند. همچنین، به نظر می‌رسد که به دلیل عدم شفافیت در قراردادهای منعقد، هیئت مدیره و مدیریت امور حقوقی این شرکت نیز از یک رانت دولتی برخوردار باشند.

از سوی دیگر، شرکت مهندسی و توسعه نفت نیز که از یک حق نظارتی ویژه بهره‌مند بوده و افراد صاحب نفوذی از جمله مدیرعامل شرکت ملی نفت (به عنوان رئیس هیئت مدیره) را در بدنه خود دارد، از امتیاز مدیریت و نظارت بر روند اجرای پروژه‌های عظیم نفت و گاز در شرکت ملی نفت ایران برخوردار است که این مسئله می‌تواند زمینه‌ساز ایجاد رانت گسترده برای این شرکت شود.

مبتنی بر مدل‌های اقتصاد سیاسی رانت، بخش دولتی می‌تواند از هر دو ابزار ایجاد رانت برای خریداران و نیز تهدید به حذف رانت‌های موجود استفاده کند. هرچند به دلیل وجود تحریم‌های کالایی و بانکی علیه ایران و امتناع از خرید نفت ایران از سوی مشتریان خارجی که منجر به مازاد تولید نفت در کشور شده است، منحنی عرضه بین‌المللی نفت خام ایران تقریباً بی‌کشش بوده و لذا پیش‌بینی می‌شود سیاست‌های تهدیدی از منفعت بیشتری برای صاحبان امتیاز فروش نفت خام برخوردار باشد.

مسئله دیگر، بررسی رانت‌های اقتصادی موجود در فضای خصوصی صنعت نفت کشور است. مشخص است که اصلی‌ترین ذی‌نفعان عدم وجود بورس نفتی در بخش خصوصی، خریداران (شرکت‌ها و اشخاص) فعلی نفت خام ایران هستند. در حال حاضر واحد بازاریابی مدیریت امور بین‌الملل شرکت ملی عمدتاً با شرکت‌های مشخصی معامله می‌کند که این مسئله می‌تواند رانت بالایی برای این شرکت‌ها و دولت‌های متبوعشان به ارمغان داشته باشد. هموار شدن فضای رقابت و ایجاد امکان ورود شرکت‌های جدید به جمع خریداران نفت کشور ممکن است منافع شرکت‌های بهره‌مند از رانت را تحت‌الشعاع قرار دهد. لذا دور از ذهن

نیست که این شرکت‌ها هزینه‌های هنگفتی را صرف حفاظت از رانت موجود خود کنند؛ این هزینه حداکثر معادل میزان بهره‌مندی فعلی آنان از رانت خواهد بود.

لذا از موارد فوق‌الذکر این‌گونه برداشت می‌شود که به دلیل وجود سازوکارهای سنتی علی‌الخصوص در حوزه بازاریابی و فروش نفت خام، امکان ایجاد رانت‌هایی چه در بخش دولتی و چه در بخش خصوصی وجود دارد. در ادامه نیاز است در بین کلیه عوامل دخیل در عدم راه‌اندازی بورس نفت در کشور، اثرگذارترین عامل شناسایی شود.

نتایج آزمون

همانگونه که عنوان شد، به منظور سنجش فرضیه اساسی طرح، از مدل تحلیل سلسله‌مراتبی استفاده شده است. بدین طریق که ابتدا از طریق برگزاری مصاحبه‌های متعدد با خبرگان اصلی حوزه، اصلی‌ترین عوامل دخیل در عدم راه‌اندازی موفق بورس نفت استخراج و در چهار دسته کلی عوامل پژوهشی، زیرساختی، انگیزشی و بیرونی طبقه‌بندی شدند. سپس این عوامل براساس میزان تأثیرگذاری بر طرح مدنظر، وزن‌دهی و رتبه‌بندی شدند. نتایج نهایی در جدول شماره ۱ قابل مشاهده است.

لازم به ذکر است که بدنه دستگاه‌های دولتی، عمدتاً در ابتدا نسبت به وقوع هرگونه تغییر در ساختار خود مقاومت می‌کنند. لیکن در صورتی که قابلیت وارد آوردن اشکال منطقی و علمی به طرح وجود داشته باشد، این مقاومت‌ها به شکل انتقاد از این موارد بروز می‌کنند. در نتیجه، وجود عوامل انگیزشی خالص در عدم شکل‌گیری یک طرح را می‌توان به وجود منافع متضاد در راه‌اندازی طرح مذکور نسبت داد. لذا در طراحی پرسشنامه به دلیل ذهنیت افراطی عموم جامعه نسبت به کلمه «رانت» و احتمال ایجاد انحراف در پاسخ‌های ارائه شده توسط مصاحبه‌شونده‌گان، به جای تعبیر «وجود رانت» از عبارت «فقدان انگیزه کافی و عدم تمایل درونی» استفاده شده است.

جدول ۱: مقایسه عوامل اصلی دخیل در عدم راه‌اندازی بورس نفتی پایدار در کشور مبتنی بر روش تحلیل سلسله‌مراتبی

وزن هر عامل مبتنی بر مدل تحلیل سلسله‌مراتبی	معرفی عوامل	عوامل اصلی دخیل در عدم راه‌اندازی بورس نفتی پایدار در ایران	ردیف
۲۴	مشخص نبودن هدف‌گذاری طرح و فقدان مطالعات اقتصادی لازم برای اجرای آن	عوامل پژوهشی	۱
۲۶.۵	ضعف زیرساخت‌های فنی و قانونی لازم (مشکلات نرم افزاری و فنی و نبود قوانین الزام‌آور)	عوامل زیرساختی	۲
۲۸.۵	فقدان انگیزه کافی و عدم تمایل درونی در بدنه دستگاه‌های اجرایی کشور به منظور اجرای طرح	عوامل انگیزشی	۳
۲۱	وجود تهدیدهای سیاسی و اقتصادی بیرونی، علی‌الخصوص مسئله تحریم‌های اقتصادی علیه کشور	عوامل بیرونی	۴

مشخص است که مطابق نظر خبرگان، فقدان انگیزه کافی و عدم تمایل درونی در بدنه دستگاه‌های اجرایی کشور بیشترین تأثیر را در عدم راه‌اندازی بورس نفتی در کشور داشته و پس از آن به ترتیب، عوامل زیرساختی و پژوهشی مؤثرترین عوامل بوده‌اند. نکته قابل توجه اینجاست که علی‌رغم نظر برخی از کارشناسان اقتصادی کشور، عوامل بیرونی و تحریم‌های موجود علیه ایران کمترین نقش را در عدم راه‌اندازی بورس نفت ایران بازی کرده است.

مسئله باقی‌مانده امکان وقوع خطا در تصمیم‌گیری است که به دلیل نزدیکی وزن‌های حاصله (به استثنای عوامل بیرونی که بیش از ۲۵ درصد از میانگین وزن سایر عوامل کمتر است) ایجاد می‌شود. این مسئله از یک سو نمایانگر بی‌تأثیر نبودن سایر عوامل در تأخیر ایجاد شده در راه‌اندازی عملیاتی بورس نفت و از سوی دیگر به روش انتخاب جامعه نخبگان نیز وابسته است. با توجه به اینکه سعی شده است نخبگان از تمام حوزه‌های درگیر مسئله انتخاب شوند، لذا دور از ذهن نخواهد بود که بخشی از پاسخ‌های دریافتی به سبب درگیری منافع نخبه پاسخ‌دهنده با وضعیت سنتی موجود، جهت‌گیری داشته باشد که این امر اجتناب‌ناپذیر است. لذا نزدیکی پاسخ‌های نهایی دریافتی مسئله‌ای قابل پیش‌بینی بوده است.

جمع بندی

مسئله راه‌اندازی بورس نفت مستقل در ایران، با عنایت به مزایای قابل توجه آن برای کشور، در سال‌های اخیر مدنظر سیاست‌گذاران داخلی و خارجی قرار گرفته است. به‌گونه‌ای که مقالات متعددی در این خصوص به رشته تحریر درآمده و پیش‌بینی می‌شود این طرح، در صورت اجرای صحیح و حساب‌شده، به رهیافتی بنیادین برای بی‌اثر کردن تحریم‌های ضدایرانی غرب و فراتر از آن ابزاری برای سنگین‌تر شدن وزن اقتصاد ملی ایران در معادلات منطقه‌ای بدل شود. به علاوه، تأکید سیاست‌های کلان اقتصاد مقاومتی ابلاغی از سوی مقام معظم رهبری بر ارتقای شاخص‌های درون‌زایی اقتصادی و نیز ایجاد تنوع در روش‌های فروش نفت و گاز، راه‌اندازی بورس نفت را برای کشور از یک توصیه فراتر برده و آن را به یک الزام برای دستیابی به چشم‌اندازهای کلان کشور تبدیل کرده است.

از سوی دیگر، یکی از مهم‌ترین و مؤثرترین آفاتی که جوامعی مانند ایران، با مدیریت منابع اغلب دولتی را تهدید می‌کند، پدیده رانت‌جویی است که به سبب وجود عقلانیت محدود و فرصت‌طلبی در اقتصاد نمایان می‌شود. لذا با توجه به اینکه سازوکارهای بورسی از مطلوب‌ترین روش‌های جلوگیری از وقوع انواع انحصارات در کشور است، این فرضیه مطرح می‌شود که اشخاص حقیقی یا حقوقی‌ای که از راه‌اندازی بورس نفت در کشور متضرر می‌شوند، در مسیر پیش‌برد آن سنگ‌اندازی می‌کنند. آزمون این فرضیه با استفاده از مدل‌های کیفی تحلیل سلسله‌مراتبی (AHP)، این عامل را به عنوان مهم‌ترین عامل دخیل در عدم راه‌اندازی بورس نفت در کشور معرفی و فرضیه فوق‌الذکر را تأیید می‌کند.

راهبردهایی که در این حوزه با هدف تأثیرگذاری بر سازوکارهای انگیزشی ذی‌نفعان طراحی می‌شوند باید به گونه‌ای باشند که با گره زدن منافع این دستگاه‌ها، آنان را وارد یک بازی برد-برد برای استقرار یک بورس نفتی پویا و بادوام کنند. در این صورت، بدون نیاز به مداخله مداوم حاکمیت در بازار، این دستگاه‌ها فعالیت خود را به خوبی به انجام می‌رسانند و در نتیجه بازار از یک تعادل پایدار و بهینه برخوردار می‌شود. از بین این راهکارها می‌توان به ایجاد امکان عرضه نفت از چند منبع در بورس نفت و گره زدن بخشی از بودجه شرکت ملی نفت با میزان فروش انجام گرفته در فضای شفاف بورس نفت در کشور اشاره کرد. هرچند که در

کنار این رویه، نیاز به مرتفع کردن سایر مسائل و مشکلات بورس نفت، علی‌الخصوص در حوزه‌های پژوهشی، فنی و قانونی نیز وجود دارد.

منابع و مآخذ

منابع فارسی

- ابریشمی، حمید. هادیان، محمد. (۱۳۸۳). رانت‌جویی و رشد اقتصادی (شواهد تجربی از ایران). تحقیقات اقتصادی، شماره ۶۷، صص ۱-۲۸.
- آذری، مصطفی. (۱۳۸۶). بورس نفت ایران. مؤسسه تحقیقاتی تدبیر اقتصاد
- امامی میبیدی، علی. شیخ‌بایبی، صفیه. (۱۳۸۶). بورس نفت از نظر تا واقعیت. ماهنامه بورس کالا
- بغزیان، آلبرت. (۱۳۸۶). بورس نفت در ایران. ترجمه حسین مقدم، روزنامه ایران، شماره ۳۸۶۷
- خان. ام. اچ. (۱۳۸۶). رانت‌ها، رانت‌جویی و توسعه اقتصادی. ترجمه: محمد خضری، انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی
- خضری، محمد. رنایی، محسن. (۱۳۸۳). رانت‌جویی و آثار و نتایج آن. نامه مفید، صص ۴۵-۸۰
- دانایی فرد، حسن. سیدمهدی الوانی، و عادل آذر. (۱۳۸۶). روش‌شناسی پژوهش کیفی در مدیریت: رویکرد جامع. صفار
- ستاد مرکزی مبارزه با قاچاق کالا و ارز. (۱۳۹۱). بازار بورس و تأثیر آن بر اقتصاد پنهان با نگاهی به بورس نفت. فصلنامه اقتصاد پنهان، شماره ۱۳ و ۱۴
- سرزعی، علی. (۱۳۸۹). تحلیل اقتصادی سیاست، درآمدی بر انتخاب عمومی، انتشارات آثار اندیشه، چاپ اول
- سرمد، زهره. بازرگان، عباس. حجازی، الهه. (۱۳۹۲). روش تحقیق در علوم رفتاری. انتشارات آگه
- سند راهبردی ملی توسعه صنعت برق (گزارش متدولوژی مورد استفاده در تصمیم‌گیری برای تولید برق بادی کشور). (۱۳۸۸) شرکت راهبران مدیریت امین.
- سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی ابلاغی از سوی مقام معظم رهبری (۱۳۹۲)
- صمدی، علی‌حسین. رنایی، محسن. دلایی اصفهانی، رحیم. (۱۳۸۹). مفهوم و آثار اقتصادی حقوق مالکیت: رویکرد نهادگرایی. فصلنامه حقوق، دوره ۴۰، شماره ۱۰۱، صص ۲۰۱-۱۸۳
- خطیبی طباطبایی، سیدمحمدعلی. (۱۳۸۷). تحولات بازارهای نفت و روش‌های فروش. معاونت بازاریابی امور بین الملل شرکت ملی نفت ایران، دانشگاه صنعت نفت اهواز-دانشکده نفت اهواز
- عباسی، ابراهیم. برزگر، رضا. (۱۳۸۵). امکان‌سنجی ایجاد بورس کالای نفت، گاز و پتروشیمی در ایران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی
- غنیمی فرد، حجت‌الله. آرام، محمد. (۱۳۸۲). امکان‌سنجی تأسیس بورس مستقل آتی نفت در جمهوری اسلامی ایران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق (ع)
- غنیمی فرد، حجت‌الله. مقدم، حسین. «بررسی عناصر بنیادین کارکرد اثربخشی بورس نفت در ایران»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۵
- فرهنگی، علی‌اکبر. صفرزاده، حسین. (۱۳۸۷). روش‌های تحقیق در علوم انسانی. پیام پویا
- قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۸۳)
- معاونت پژوهش، تدوین و تنقیح قوانین و مقررات ریاست جمهوری (اداره کل تدوین و تنقیح قوانین و مقررات)

- قانون برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۷۹). مجموعه روزنامه‌های رسمی
- کریمی، صادق. (۱۳۹۱). بورس نفت؛ لازمه اقتصاد مقاومتی. اولین همایش ملی اقتصاد مقاومتی،
- کیوی، ریمون. و لوکوان کامپنهود. (۱۳۸۶). روش تحقیق در علوم اجتماعی. ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر. انتشارات توتیا
- محمدی، فرهاد. «بورس نفت ایران، به دنبال شفافیت در مبادلات نفت خام»، ماهنامه گسترش انرژی. سال پنجم، شماره ۵۱-۵۲، مرداد ۱۳۹۰
- معاونت امور بین‌الملل و بازرگانی وزارت نفت، «راهنمای خرید نفت خام و فراورده‌های نفت و گاز و پتروشیمی»، اردیبهشت ۱۳۹۲
- نادران، الیاس. شکوهی، محمدرضا. «جایگاه و مبانی اقتصاد هزینه مبادله». مجله تحقیقات اقتصادی، دوره ۴۷، شماره ۲، ۱۳۹۱
- هرورانی، حسین. (۱۳۹۱). بورس نفت و راهکارهای ایجاد آن در ایران. دفتر مطالعات اقتصادی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی

منابع لاتین

- Butler. Eamonn. (2004). **Public Choice – A Prime**. The Institute of Economic Affairs, pp. 75-81
- Heckelman, Jac C. Editor. (2004). **Readings In Public Choice Economics**. The University of Michigan Press, pp. 20-33
- McChesney, Fred S. (1987). **Rent Extraction and Rent Creation in the Economic Theory of Regulation**. Journal of Legal Studies 16, pp. 101-18.
- Patton, M. (1990). **Qualitative Evaluation and Research Methods**. Beverly Hills, pp. 169-186
- Tollison, Robert D. (1987). **Is the Theory of Rent-Seeking Here to Stay? In Democracy and Public Choice**, ed. Charles K. Rowley, Oxford: Blackwell Publishing, pp. 143-57
- Tullock, Gordon. (1988). **Rent-Seeking and Tax Reform**. Contemporary Policy Issues 6, pp. 37-47.
- Tullock, G. (1980b). **Rent-seeking as a negative-sum game**, in J. M. Buchanan, R. D. Tollison and G. Tullock, (eds.) **Toward a Theory of the Rent-Seeking Society**. College Station: Texas A & M University Press, pp. 16-36.

منابع اینترنتی

- www.mop.ir
- www.nioc.ir
- www.pedec.net